

Quba şəhəri öz tarixi keçmişini ilə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən birisi hesab olunur. Sasanilər xanədanının (226 – 651 illər) ən parlaq bir dövründə Qubanın adı bir yaşayış məntəqəsi kimi tarixi vəsiqələrdə çəkilir. Zəngin bir keçmişə malik olan bu şəhər Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamayan bir çox tarixi simalar, görkəmli alimlər və bacarıqlı dövlət xadimləri yetişdirmişdir.

Qubanın XVIII əsrdə yaratdığı qabaqcıl adamlardan birisi də məşhur dövlət xadimi Fətəli xandır. Quba xanlığının parlaq bir dövrü Fətəli xanın vaxtında təsadüf edir. Fətəli xanın babaları uzun illər qanlı çarpışmalarda iştirak edərək Qubada xanlıq etmişlər.

Fətəli xanın üçüncü babası Hüseyn xan o vaxtlar Qubaya tabe olan Məcəlis kəndində yaşamış və şah sarayında böyük hörmətə nail olmuşdur. Tarixi vəsiqələr göstərir ki, Süleyman Səfəvi (1667-1694) şahlığının axır illərində Yeni kənd feodalları, Məcəlis kəndinin torpaq və sərvətinə sahib olmaq üçün oraya basqın edib kəndi talan edirlər. Kiçik Hüseyn bu qırğından özünü xilas edib Salyana qaçır, oradan da İsfahana gələrək şəxsən şah sarayına töqdim olunmaq və şahla görüşmək üçün vəsiqələr axtarmağa başlayır. Həmin bu vaxtlar İsfahan feodallarından birisinin qızı Zəhra xanım Hüseyn xanın cəsarət və mərdliyini görüb ona məhəbbət bağlayır. Həsən xan bir müddət şah sarayında qaldıqdan sonra doğma Vətəno qayı-

Dərbənd, Xoy, Ərdəbil, Təbriz xanlıqlarını idarə edirdilər. Adları çəkilən xanlıqların içərisində xırda parçalarla bölünmüş Azərbaycan torpağını bir yerə toplamaq və mərkəzləşmiş bir dövlət yaratmaq təşəbbüsünün birinci dəfə Fətəli xan başladı. (Kitabın orijinal versiyasında "Fətəli xan başladı" sözünün altından nizam-siz düz xətt çəkilmişdir – S.N.).

Fətəli xan həqiqətən öz əsrinin bacarıqlı və tədbirli dövlət xadimi, həm də yaxşı sərkərdəsi idi. Məşhur Azərbaycan tarixçisi Bakıxanov onun haqqında belə yazır:

"Fətəli xan Qafqaz tarixində diqqətə layiq bir şəxsiyyətdir. O, öz ağılı, səxavəti və bacarığı noticəsində yüksəlmişdi. O, hakimiyyət başına keçəndən sonra ağıllı və çalışqan hakim olduğunun göstərdi, bütün ətrafındakı adamları özünə cəlb etdi, düşmənlərinin fəaliyyəti-

ondan kömək istədi. Əlverişli bir şəraitin yararlanmasını görən Fətəli qoşun çəkib Şəki üzərinə hərəkət etdi. Qazıqumux çapqınçılarında tənqə gələn ohalı bu xəbəri eşidən kimi Quba xanının qarşısına çıxdı və onu böyük təntənə ilə qarşıladı. Çağırılmamış qonaq ev sahibindən hörmətsizlik görüb öz yerinə çəkildi. Fətəli xan Hüseyn ağası Şəkiyə xan təyin etdi və Şəki xanlığı həmin vaxtdan Fətəli xanın vassalı oldu.

Həmin ili Fətəli xana başqa bir xoşbəxtlik də üz verdi. Dərbənd camaatı öz xanlarından narazı olduqları üçün elçilər göndərərək Fətəli xanın onlara xan olmasını arzu etmişdilər.

Dərbənd qalasının böyük siyasi və strateji əhəmiyyəti var idi. Cənubi Rusiyaya və qabaq Asiyaya gedən ticarət karvanları "Dəmirqapı" Dərbənddən keçməli idi. Uzaqgörən Fətəli xan bütün bu üstünlükləri başa düşmüş və ona görə də, dərbəndlilərin təklifini qəbul etmişdi.

Doğrudan da, dərbəndlilərin ona ayrıca bir hüsnirəğbəti var idi. Bu mənasibətli hissədən və şəxsən Fətəli xanı görən məşhur rus alimi Qmelin belə yazır: "Dərbənd ohalisi onu sevirdi... Şamaxı təbəələri Fətəli xandan razı idilər".

"FƏTƏLİ XAN"

ARAŞDIRMACIDAN

Araşdırmanın davam edir. Ona görə ki, kitabxanalar-da saxlanılan kitabların içindəkilər əgər dərc və ya çap olunmadırsa, onları araşdırmaq, "gün üzünə" çıxartmaq mənim əlimdə həqiqi yox, ədəbi cinayətdir. Ona görə də bir araşdırmanı diqqətinizə çatdırıram.

Bu dünyadan köç edənin kimi Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə əlaqəsini kəsməmiş və Əli Birlinin binasında da cənabı tapşırması Mehdi Hüseyn yazılardan əlavə, həm də redaktor olmuşdur. Ümumiyyətlə, belə qənaətə gəlməmiş ki, dövrün daha yazıçıları həm də tərcüməçi və ya redaktor olurlar. Məsələn, Süleyman Rüstəmin, Süleyman Rahimovun, Səbit Rəhmanın, Mikayıl Müşfiqin və digər yazıçıların parlaq illəri 1930-cu illərdən başlayıb.

Mehdi Hüseyn Dadaş Bünyadovdan, Mikayıl Müşfiqin, Səməd Vurğunun və digərlərinin kitablarının redaktoru olmuşdur. Həmin kitablarda digər yazıçılara bərabər, Mehdi Hüseynin də dəsti-xəttinin olduğu görünür.

dir və rəsmi fərmanlarla Qubaya xan təyin olunur.

Həmin vaxtdan Xudad qalası Quba xanlığının mərkəzi olan olunaq möhkəm bir istinadgahə çevrildi. Hüseyn xan öləndən günə qədər Quba xanlığının siyasi azadlığı uğrunda fədakarcasına mübarizə aparıb onu feodal basqınlardan qorumuşdur. Fətəli xan onun üçüncü nəvəsi idi.

1758-ci ildə atası Hüseyn Əli xan öləndən sonra Quba xanlığına oğlu Fətəli xan keçdi. 23 yaşlı Fətəli xan (Fətəli xan 1735-ci ildə anadan olmuşdur) hakimiyyəti əlinə alar-almaz birinci növbədə öz teritoriyasını genişləndirmək, sərhədini möhkəmləndirmək və qonşu xanlıqları özünə tabe etmək fikrinə düşür.

Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında gərgin bir vəziyyətdə idi. Belə mühüm məsələləri asanlıqla həll etmək olmazdı. Bu əsas məsələlərin həyata keçməsinə əngəl törədən bir neçə səbəblər var idi.

Əsrlər boyu siyasi azadlıq və vahid bir dövlət yaratmaq uğrunda fədakarcasına mübarizə aparən Azərbaycan xalqı XVIII əsrin birinci yarısında bəzi icimai-iqtisadi səbəblər noticəsində bir neçə feodal xanlıqlara parçalandı. Bunlar: Qarabağ, Qaradag, Şəki, Quba, Gəncə, Şirvan, Talış, Bakı, Maku, Naxçıvan,

tini zəiflətdi və ən çətin vəziyyətdən çıxma bildi".

Qafqaz tarixindən yazan Butkov isə onun barəsində "Fətəli xan ağıllı, igid, tədbirli, şöhrət sevən idi... Yorulmaq nə olduğunu bilməzdi" deyər tərif edir.

Fətəli xan öz məqsədinə nail olmaq üçün birinci növbədə ona müqavimət göstərən Şəki və Şirvan xanlıqlarını özünə tabe etməyi qərara alır. Şirvan feodalları onun cavanlığında istifadə edərək tez-tez Qubaya talançı basqınlar edirdilər. 1758-ci ildə Fətəli xan Şamaxı yanındakı ilk vuruşmasında Şirvan xanlarına qalib gəlib öz gücünü onlara göstərdi. Lakin, bu qalibyyət onun arxayın edo bilməzdi. Hor tərəfdən Fətəli xana qarşı baş qaldıran feodalların səsini kəsmək və onlara qalib gəlmək üçün etibarlı adamlar tapmaq lazım idi. Hələlik Fətəli xan Şəki xanlığının taleyi ilə maraqlanırdı. Həmin bu vaxtlar, yəni, 1759-cu ildə Şəki xanı Ağakışi boy öz qaynatası olan Qazıqumuxlu Məhəmməd xan tərəfindən xaincəsinə öldürüldü. Məhəmməd xan Şəki xanlığının sərvətinə Şəkiddə hakim elan edir. Lakin, Məhəmməd xanın ağalığı 40 gün davam edo bildi.

Şəki ohalisi bu qırx gün ərzində hədsiz vergilər, qanunsuz cərimələr verməklə, zülmkarı hakimə qarşı üsyana hazırlaşdı. Hüseyn ağa (şəkili Hacı Çələbinin novəsi) Ağakışi boy öldürüldəndən sonra Fətəli xana pənah aparıb

1930-cu ildə çox məhsuldar olan, tərcüməçi, yazıçı, tərtibçi, ən söz müəllifi olaraq çalışın Mehdi Hüseyn 1940-cı illərdə Fətəli xan mövzusuyla daha çox əlaqədə olmuşdur. 1942-ci ildə o, tarixçi Ənvər Şükürzadənin "Fətəli xan" adlı kiçik həcmli kitabının redaktoru olmuş və bununla da o, yenidən yaranmış Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı ilə də əlaqəsini olduğunu sübut etmişdir.

1947-ci ildə isə Ənvər Şükürzadənin "Fətəli xan" sənəsinə yazıb eyniadlı filmi çəkən ədib bununla bərabər öz səsini Moskvaya çatdırmış, bu film Moskvada nümayiş etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, "Fətəli xan" Azərbaycan kinosunun incilərindən biri olmuşdur.

Ona görə də istədim ki, Mehdi Hüseynin redaktoru olduğu bu maraqlı və tarixi kitabı araşdırıb oxuculara təqdim edim. Əgər kitab Azərbaycanın dəyərli şəxsiyyətindən bəhs edirsə, onda onun yenidən "gün üzünə" çıxması ən mühüm, ən zəruri vəzifədir.

SEVİNDİK NƏSİBOĞLU. 09.09.2020

1759-cu ilin axırlarında Fətəli xan yerli əhalinin köməyilə Dərbənd xanlığına sahib oldu.

Bu hadisədən sonra Fətəli xanın şöhrəti hər tərəfə yayılmışdı. Onun qüvvələnməsindən qorxuya düşən reaksiyon xanlar birləşməklə Fətəli xana ağır zərbələr vurmaq üçün müxtəlif vəsiqələr axtarırdılar. Hamıdan çox şirvanlı Ağası xan və onun köməkçisi Məhəmməd Səid xan əl-ayaga düşmüşdülər.

Lakin, Fətəli xan Şirvan xanlığını təkbəşinə məğlub edo bilməzdi. Ona görə də, o, öz vassal olan şəkili Hüseyn xanla birləşib 1767-ci ildə Şamaxı şəhərini mühasirəyə alır və yüngül bir vuruşmadan sonra qalib gəlir.

Müttəfiqlər Şirvan xanlığının aralarında bölüşdürüb öz nəiblərinə tapşırırlar. Çürük feodal prinsipləri əsasında qurulan bu dostluq çox davam etmədi. Fətəli xan bir azdan sonra dostunun naibini qovaraq Şirvan torpağını tamamilə Quba xanlığına qarşıdırdı və həmin vaxtdan Şəkili Hüseyn xanı özünə bərkəm bir düşmən etdi.

Bu qalibyyət ilə Fətəli xanın adı təqəq Azərbaycanca yox, hətta, bütün Zaqafqaziya və İranda belə ehtiram ilə çəkilirdi.

Məğlub olmuş şəkili Hüseyn xan ittiqamını Quba xanından almaq üçün kömək axtarırdı. Bu işdə onun ayrılmaq dostu Şirvanlı Ağası xan oldu. Ağası xan Hüseyn xan tərəfindən gözəlirinin

çıxarılmasına baxmayaraq, bu məsələdə onunla ümumi bir dil tapa bildi. Avax xanının qardaşı Məhəmməd Mirzə də bu ittiqaq daxil oldu. 1774-cü ildə müttəfiqlər qəflətən Şirvana hücum edərək Şamaxı şəhərini tutdular.

Bu hücum Fətəli xan üçün gözəlilməz idi. Ona görə də, o, geri çəkilməyə məcbur oldu. Lakin, Fətəli xan bu məğlubiyətlə heç də ruhdan düşmədi. O, 20000 nəfərlik atlı qoşunu ilə müharibə meydanına yetişib düşməni məğlub etdi. Ağası xan məğlub olmasına baxmayaraq, Şirvana sahib olmaq fikrindən yəndə də əl çəkmək istəmirdi.

Bu dəfə o, qarabəli İbrahim xana pənah aparıb ondan kömək istədi. Bu vaxtlar Azərbaycan xalqları içərisində ən qüvvətliyəndən biri də Qarabağ xanlığı idi. Bu xanlığı Fətəli xandan heç də geridə qalmayan İbrahim xan öz tədbiri vəziri Molla Pənah Vəqifin göstərişilə idarə edirdi. Fətəli xanın qarşısında qoyduğu əsas məsələlərdən birisi də İbrahim xanı özünə tabe etmək və Qarabağ xanlığını sahib olmaq idi.

Lakin, bu məqsədə nail olmaq bir o qədər də asan deyildi. Ağası xan bu ziddiyyətdən istifadə edərək İbrahim xana müraciət edir və avarlı Nutsal xana da öz fikrini bildirir. 1774-cü ilin axırlarında ittiqaq üzvləri Şirvana hücum edərək Fətəli xanı Şamaxını tərk etməyə məcbur edirlər. Fətəli xan düşməni aman verməyərək bir-birinin dilinə bir neçə dəfə hücumə keçir və nəhayət düşməni mühasirəyə alaraq Şamaxı şəhərini geri qaytarır.

Bu vuruşmada Fətəli xan şəxsən böyük qoçaqlıq göstərmişdi. Mühasirəyə düşən Nutsal xan aman istəyərək Fətəli xanın qorqarına gəlir və ona baş əyib təslim olur. Fətəli xan bu qalibyyəti birinci növbədə, Dağıstan feodallarını böyük lərzəyə salmışdı. Onlar Fətəli xanın Dağıstana ayaq basmasından, daha doğrusu, hakimiyyətlərinin möhv olmasından qorxurdular. Dağıstan feodalları Fətəli xanın müharibədəki bacarığını bir neçə dəfə görmüşdülər. Hor iki tərəfin yaxın günlərdə toqquşacağına şübhə qalmamışdı.

Nəhayət, Usmi Əmir Həmzə qazıqumuxlu Məhəmməd xan Tabasaran hökmdarları ilə birləşərək Quba üzərinə hərəkətə başladılar. Qorxu bilməyən Fətəli xan indiki Xudad yanında Qovduşan adlanan yerdə düşmənlə qabaqlaşdı. Şiddətli və qanlı bir müharibə başladı.

İlk vuruşmada üstünlük Fətəli xan tərəfdə idi. Onun atları fədakarcasına vuruşaraq düşməni ağır zərbələr endirirdilər. Lakin, ehtiyatlı olan Əli bəyin qəflətən dəyüşə girməsi müharibənin gedişini dəyişirdi. Fətəli xan məğlub olub Qubaya, oradan da Salyana çəkildi. Qalib gəlmiş müttəfiqlər Fətəli xanın mülkünü öz aralarında bölüşdürdülər.

Quba ikinci dəfə qazıqumuxlu Məhəmməd xanın payına düşdü. Düşmən zülmündən azad olan yerli əhali yenidən fəlakətə düşər olub çıxış yolu axtarmağa başladı. Qovduşan çöldündəki müharibə Fətəli xanın apardığı müharibələrdən ən şiddətli və buradək məğlubiyət isə onun axırına məğlubiyəti oldu.

Ölkə başsız qaldıqdan qalib gəlmiş feodallar öz talançı qoşunları ilə kəndləri viran edirdilər. Səkitlik və azad quruluş əməyi sevon xalq, rəzi kəsilmədən davam etməkdə olan müharibələrdən tənqə gələrək hinc heyət qurmaq arzusunda idi.

(Davamı var)

Müəllif: Ənvər ŞÜKÜRZADƏ,
Redaktor: Mehdi HÜSEYN,
Tərtib edən: Sevindik NƏSİBOĞLU.